

Хитко Вачев

КТИТОРИ И ХРАМОВЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ
ПРЕЗ РАННИТЕ ВЕКОВЕ НА ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО

Hitko Vachev

KTETORS AND CHURCHES IN THE BULGARIAN LANDS
IN THE EARLY CENTURIES OF OTTOMAN RULE

***Abstract:** The paper presents the ktetors in the various dioceses in the Bulgarian lands in the 15th – 18th centuries. Some belonged to the clergy, while others to various public and professional organizations.*

***Keywords:** monastery; church; ktetor; metropolitan bishop; monk; clergy.*

Проблемът за дарителството от страна на широките слоеве от населението през епохата на османското владичество с оглед процесите на църковна демократизация отдавна стои в центъра на изследователския интерес [Тодорова, О. 1997, с. 183–194]. Най-често срещаната формула в ктиторските надписи от това време е, че енорийският храм е издигнат, поддържан и зографисан с усилията на „мали и големи“ [Миятев, Кр. 1928–1929, с. 336–341]. Монашеските обители стимулират религиозната благотворителност чрез добре изпитана система от средства. Всичко това е показателно, че локалните църковни средища – църкви и манастири, в значителна степен са материално зависими от даренията на миряните. Тази вярна в същността си постановка в последно време бе допълнена с виждането, че процесът на възстановяване и строителство на храмове е насочван от Църквата [Дуйчев, Ив. 1978, с. 65–66; Георгиева, Цв. 1983, с. 516–517]. Изследванията сочат, че връзките между църковните институции и паството почиват върху началата на взаимната необходимост [Тодорова, О. 1997, 192]. Към настоящия момент за българските земи във времето на ранните векове на османското владичество е налице значителен емпиричен материал, който позволява да бъдат направени съответните изводи за участието както на Църквата, така и на миряните в изграждането на енорийската и манастирската

храмова мрежа. На този въпрос е посветено настоящото изследване. В следващите редове е представен преглед на разнообразните форми на дарителство от страна на различните социални и професионални групи население в българските земи в границите на отделните епархии. Въз основа на това са изведени и последващите изводи с оглед целите на изследването.

Висш църковен клир, монаси и свещеници

Търновска митрополия с подведомствени епископии. Няколко десетилетия след трайното установяване на търновските първосвещеници в митрополитската резиденция е извършено мащабно обновление на стенописната украса на катедралния храм „Св. св. Петър и Павел“. То става по времето на митрополит Игнатий, който е начело на катедрата в периода 1435–1464 г. [Тютюнджиев, **Ив.** 2007, с. 114–144]. Изпълнението на дейностите по зографисването е извършено след завръщането на търновския владиката от Фераро-Флорентинския събор (1438–1439). По тази причина в иконографската програма са съчетани по уникален начин изображения с подчертано православен характер и такива със западни мотиви [Ждраков, **З.** 1991, с. 50–51]. В едно по-ново изследване, посветено на проблема, аргументирано се доказва, че полагането на стенописната украса става през 50-те – 60-те години на XV в. [Мутафов, **Е., Тютюнджиев, Ив., Събев, П.** 2011, с. 42–47]. Наред с това е установено, че в двуезичния надпис от олтарната апсида на храма е изписано името на митрополит Игнатий, с иждивението на когото е подновена зографията. Пряко указание за ангажираността на предстоятелите на търновския престол към църковното строителство е ктиторската композиция от същата църква, позната от публикацията на Ф. Успенски [Успенский, **Ф.** 1901, с. 1–24]. На нея дарителят държи в ръцете си модел на храм, чийто външен вид съвпада с този на действителната църква, а облеклото му е сходно с това на другите ктитори митрополити от този период. Има сериозни основания да се предполага, че изображеният на портрета е владиката Дионисий Рали [Геров, **Г.** 1985, с. 31–39]. По време на управлението му, в периода между 1585–1596 г., в галерията на храма е изписан стенен календар [Геров, **Г.** 1985, с. 31–39]. В надпис, зазидан на западната стена на сегашната църква на Присовския манастир „Св. Архангел“, е упоменато, че изграждането на манастирския храм става по време на управлението на търновския митрополит Арсений (1564–1580) [Иванов, **Хр.** 1986, с. 95]. Друг епиграфски паметник информира, че зографисването на тази църква е извършено, когато начело на митрополията е владиката Дионисий Рали [Славейков, **П.** 1858, с. 205–207]. Търновският митрополит Гавраил I (1608–1626) е инициатор за създаването на новото епархийско седалище в Арбана-

си, строителството и зографисването на катедралния храм „Св. Димитър“ [Вачев, Х. 2012 с. 54–57]. В доклад на католическия епископ Петър Солинат от 1622 г. изрично е отбелязано, че владика Гавраил е пряко ангажиран със строежа на нова църква в павликянското село Вардим [Йовков, М. 1990, с. 64]. Неговото име е упоменато и в ктиторски надпис от 1616 г., съобщаващ за издигането и зографисването на храма „Св. Георги“ в Търново [Stefanov, P. 1992, p. 86–99]. Анализът на съдържанието на един поменик триптих от Капиновския манастир „Св. Никола Чудотворец“ ми дава сериозни основания да считам, че владиката Гавраил I има пряко участие във възстановяването на обителта. Търновската катедра явно е пряко ангажирана с ремонтните работи на църквата в с. Присово, щом нейният предстоятел Герасим II Какавелас през 1665 г. я показва на своя гост – йерусалимския патриарх Нектарий [Станчев, Кр., Банков, Тр. 1978, с. 105–106]. Стенописването на черквата „Св. Атанасий“ в Арбанаси през 1667 г. е дело на майстори, поканени лично от същия търновски митрополит [Геров, Г. 1987, с. 24]. По негово време е зографисана и църквата на Килифаревския манастир „Рождество на Пресвета Богородица“ [Стефанов, П. 1985, с. 336–348]. В ктиторски надпис от 1688 г. в храма „Успение на св. Богородица“ в Арбанаси е отбелязано, че обновлението му е извършено при архиерейството на владиката Атанасий [Гергова, Ив. 1999, с. 11–12]. Надпис в параклиса „Св. Харалампий“ при арбанашката църква „Св. Атанасий“ информира, че зографисването му става по време на управлението на митрополит Неофит (1722–1741) [Вачев, Х. 2006а, с. 69].

Важна роля в разглеждания процес играят и първосвещениците, които са начело на подведомствените на митрополията епископии. Приписка от 1638 г. съобщава, че издигането на църквата „Св. Троица“ в Русе става при архиерейството на червенския епископ Гавраил [Коева, М. 1977, с. 58]. Особено ценна информация се съдържа в една енциклика на Вселенския патриарх Йеремя III Константинополски [Тютюнджиев, Ив. 1996, с. 33–34]. В нея е упоменато, че епископът на Преслав е успял да получи от официалната власт разрешение за ремонт на две църкви: „Възнесение Господне“ в Шумен и „Пророк Илия“ в с. Зикаки (с. Тича). От съдържанието на документа става ясно, че не само инициативата, а и цялата процедура и съответните разходи за получаване на разрешението, е поета от преславския архиерей. Нещо повече, самият патриарх Йеремя III се ангажира с набирането на средствата за възстановяване на споменатите храмове, отправяйки своята енциклика към духовни и светски лица. Показателен за ролята на Патриаршията в този процеса е сигилий от август 1708 г., с който се предоставя къща в селището Червена вода „като имот за вечни времена“ за установяване на местния епископ [Тютюнджиев, Ив. 1996, с. 28–30]. Жилището, което

се дарява за постоянна резиденция, някога е принадлежало на Андрей Клад, вероятно един от споменатите в документа „*полезни архонти и първенци*“. Забележителното е, че дарението е направено по подтика на пребиваващия по това време в Червенската епископия йерусалимски патриарх Хрисантий Нотара (1707–1731).

Принос за изграждането на храмовата мрежа в епархията имат и представителите на черното духовенство. В дарителски надпис от 1602 г. е упоменато, че стенописването на църквата на Карлуковския манастир „Успение Богородично“ е извършено с ктиторски акт на игумена Агапий, протопопа Найдено и др. [Мутафчиев, П. 1973, с. 373–374]. Името на ктитора Петко Павлов от Карлуково присъства в десния стенопис на олтара. Върху западната стена на притвора, до изображенията на св. Константин и св. Елена, е изписан ликът на дарителя йеромонах Агапий. Върху южната стена има твърде изтрито изображение на друг монах, за когото се предполага, че също е някой от ктиторите. Обновяването на Черепишкия манастир „Успение на Пресвета Богородица“ в края на XVI или в самото начало на XVII в. се свързва с даровития живописец и книжовник Пимен Зографски. Според данните от житието му той съградил 300 черкви и 15 манастира, между които и Черепишкият [Динеков, П. 1954, с. 246]. В манастирския храм „Св. Преображение“ при с. Скравена има частично запазен надпис от 1632 г. При възстановката му се чете името на ктитора Игнатий. Това дава основание да се предполага, че вероятно дарителят е духовно лице [Мутафчиев, П. 1973, с. 300]. През 1639 г. йеромонах Василий и няколко светски лица правят кладенец в манастира при с. Смочан [Иванов, Г. 1957, с. 321–322]. Според ненапълно достоверната манастирска летопис Троянската обител „Успение на Пресвета Богородица“ е основана към 1600 г. от неизвестен по име монах и един послушник. Впоследствие към тях се присъединява йеромонах от Света гора, който носи със себе си чудотворната икона „Пресвета Богородица Троеручица“. След това идват и други братя, които изграждат малка дървена църква „Рождество Пресветая Богородици“, няколко килии и една гостоприемница [Мутафчиев, П. 1973, с. 392–395]. От летописното съдържание на надпис в Плаковския манастир „Св. Илия“ става ясно, че монашеското общежитие е обновено през 1643 г., а инициатор на това начинание е монахът Йоаникий [Иванов, Хр. 1986, с. 93]. Върху западната стена на наоса на митрополитския храм „Рождество Христово“ в Арбанаси е изписан надпис, който съобщава, че подновяването на стенописната украса през 1681 г. се извършва „със спомоществуванието и иждивението на благородния и пречестен нов ктитор – първенеца и клирика на светия манастир“ [Герасимова-Томова, В. 1979, с. 209–210].

Ктиторски актове по отношение строителството на християнски култови постройки в епархията извършват и редица свещеници. Първоначалното издигане на арбанашката църква „Рождество Христово“ през 1597 г. се свързва с дарителството на двама свещенослужители, единият от които носи името Котзис [Kyriakoudis, E. 1984–1985, p. 319–313]. Един от най-щедрите ктитори за издигането и стенописването на храма „Св. Димитър“ в Арбанаси е наместникът на търновския митрополит в селището – Теодор. Неговото име е упоменато в надпис на западната стена на наоса [Попова, Е. 2009/2010, с. 41–42]. Изграждането през 1644 г. на църквата „Св. св. Петър и Павел“ в Свищов става със средствата на свещеника Димитър и семейството му [Ганчев, Ст. 1929, с. 48]. Поп Сава съобщава в приписка от 1764 г. за участието си в подновяването на храма „Св. Петка“ в с. Камено поле, Плевенско [Писахме да се знае 1984, с. 104]. Същият свещеник поправя вратата и покрива на църквата в с. Митрополия, Плевенско [Писахме да се знае 1984, с. 104].

Видинска митрополия. Ктиторските надписи и историческите данни сочат, че стенописната украса на църквата „Св. Пантелеймон“ във Видин е положена преди 1633 г., по време на управлението на владиката Софроний [Куюмджиев, Ал. 2012, с. 81–87]. Във времето, когато същият митрополит е начело на епархията, е зографисана църквата „Св. Йоан Кръстител“ в с. Върбово [Пенкова, Б. 2012, с. 143–145].

Софийска митрополия. Точната дата на възстановяването на Рилската света обител не е известна, но със сигурност това става преди 20 май 1463 г. Обновяването на манастира е извършено от духовници – тримата братя Йоасаф, Давид и Теофан, синове на крупнишкия епископ Яков [Минчева, К. 2010, с. 80]. Надпис над входната врата на църквата в метоха „Орлица“ съобщава, че тя е възстановена по времето на игумена Давид и е изписана, когато игумен на обителта става йеромонах Теоктист [Минчева, К. 2010, с. 81]. Обновяването и стенописването на Кремиковския манастир „Св. Георги“ е извършено през 1493 г., по време на управлението на софийския митрополит Калевит. Неговият лик заедно с тези на ктиторското семейство е изписан върху портрет, разположен в притвора на храма [Паскалева, К. 1980, с. 12–48]. От дарителски надпис в Поддумерския манастир „Св. Димитър“ става ясно, че фреските в притвора на католикона са създадени по инициатива на игумена йеромонах Митрофан по време на управлението на софийския митрополит Симон, през 1596 г [Минчева, К., Ангелов, Св. 2007, с. 8]. Църквата на Курилския манастир „Св. Иван Рилски“ е издигната през 1593 г. със средствата на йерей Драгне от с. Доброславци и йеромонах Теодосий от с. Кумарица, заедно със светските лица Йовчо от Требич и Петко [Мутафчиев, П. 1973, с. 259]. През 1606 г. по времето на, както е отбелязано в ктиторския надпис, „духовника Сте-

фан“ е зографисана църквата на Планичкия (Държански) манастир „Св. Николай“ [Грабар, А. 1921, с. 129–130; с. 156–157]. Ктиторски надпис на западната стена на наоса на католикона на Сеславския манастир „Св. Никола“ съобщава, че стенописната украса е положена през 1616 г. по време на управлението на софийския митрополит Йеремия и двама монаси, единият от които носи името Данаил [Гергова, Ив. 2012, с. 47–51]. През 1625/1626 г. с труда и усърдието на поп Стойчо, поп Вълко йермонах и йермонах Елисей е изписан храмът на Алинския манастир „Св. Спас“ [Енчев, Ив. – Видю 1926/1927, с. 289].

Кюстендилска митрополия. Възобновяването на църквата на манастира „Св. Димитър“ края гр. Бобошево е извършено в края на XV в. Ктиторски надпис на западната стена на наоса съобщава, че храмът е стенописан през 1488 г. от йеромонах Неофит и синовете му поп Димитър и Богдан [Минчева, К., Ангелов, Св. 2007, с. 31–34].

Мелнишка митрополия. През 1662 г. е изградена и изписана костницата на Роженския манастир „Рождество Богородично“ благодарение дарението на йеромонах Теодосий протосингел и по времето на мелнишкия митрополит Силвестър (1661–1667) [Геров, Г. 2012, с. 149–152].

Пловдивска митрополия. Към средата на XVI в. митрополитската църква „Св. Марина“, която е в много лошо състояние, е съборена и издигната отново. В ктиторски надпис е отбелязано, че храмът е построен с усилията и труда на филипополския митрополит Арсений през 1561 г. [Велчев, Й. 2014, с. 379; с. 382–383; с. 460]. Надпис от 1688 г. изписан в преддверието на църквата „Св. Богородица“ в Пловдив, съобщава, че възстановяването и изписването на храма е станало с паричната помощ на ретора на митрополията кир Андроник, при архиерейството на владиката Неофит [Велчев, Й. 2014, с. 389–390]. По време на управлението на игумена Онуфрий, името на когото е засвидетелствено върху каменен надпис, през 1592 г. е съградена чешма в Кричимския манастир „Св. Богородица“ [Начев, В. 1994, с. 126]. Върху мраморна плоча, разположена до южната врата на притвора на църквата на манастира „Св. Петка Мулдавска“, Асеновградско, е издълбан надпис на гръцки език. От съдържанието му става ясно, че след опожаряването на обителта тя е издигната от основи във времето на игумена йеромонах Паисий през 1716 г. [Прашков, Л., Бакалова, Е., Бояджиев, Ст. 1992].

Несебърска митрополия. В края на XVI в. е обновена митрополитската църква „Св. Богородица“ („Св. Стефан“). Обединявайки несебърските граждани около тази идея, митрополит Христофор успява да събере значителни финансови средства. С тях през 1597 г. се изграждат няколко жилищни и стопански сгради на митрополитския комплекс. Църквата е разширена в западна посока, като към първоначалния обем

е добавено значително по размери помещение. Както сочи ктиторски надпис полагането на новата стенописна украса започва през 1598 г. Друг надпис дава датата на завършване на стенописите – 12 юни 1599 г., и датата на освещаване на църквата – 6 август същата година. В надписа специално се изтъкват заслугите на несребърския митрополит Христофор [Геров, Г. 1991, с. 21–29]. По време на управлението на несребърския митрополит Киприян и сакелария Агапий, през 1609 г. е изписана църквата „Св. Спас“ [Геров, Г. 2012, с. 28–32]. Надпис от 1704 г. съобщава, че зографисването на храма „Св. Георги Стари“ в Несебър е направено със спомоществуванието, труда и разходите на сакелария Константин при епископстването на владиката Христофор [Василиев, А. 1950 с. 53–55].

Силистренска митрополия. Митрополитската църква „Отсичане главата на Йоан Кръстител“ е изградена по време на управлението на владиката Макарий (след 1652 г.) [Атанасов, Г. 2002, с. 323–336].

Индивидуално и семейно ктиторство

Търновска митрополия. През разглеждания период продължава да е жива традицията както на фамилното, така и на индивидуалното ктиторство. Неговите най-ярки проявления на територията на епархията са основно от XVII–XVIII в. Това е съвсем закономерен процес, поради факта, че през споменатия период сред българското население, особено в градовете и в селищата с по-специален статут, постепенно се оформят социални прослойки, които разполагат със значителни средства. За тях ктиторството е важно средство за натрупване на обществен престиж. През 1616 г. със средствата на търновския първенец Параскев и съпругата му Ирина е възстановен и зографисан храмът „Св. Георги“ [Stefanov, P. 1992, p. 86–99]. Заплащането за изпълнението на стенописната украса на църквата в манастира „Св. св. Петър и Павел“ до Лясковец е поето от семейната двойка Константин и Зефира и мирянина Койо [Стефанов, П. 1988, с. 53–154]. Надпис от 1667 г. съобщава, че зографисването на църквата „Св. Атанасий“ в Арбанаси става с ктиторски акт на архонт кир Мано и съпругата му Василиси, и кир Василиос със съпругата си Деспо [Ръцева, Св. 1998, с. 38–43]. В житието на св. Димитър Нови Басарбовски от XVIII в. се упоменава, че две сестри от с. Червена вода са изградили християнски храм в селището [Жития на светиите 1991, с. 539–540]. Ктиторски надпис от края на XVII в. информира, че преустройството на църквата „Св. архангели Михаил и Гавраил“ в Арбанаси става със средствата на местния първенец хаджи Нику Култукли и съпругата му Кириаки [Вачев, Х. 2006а, с. 58–59]. През 1540 г. християнин на име Димитър Дубов възстановява Бистрешкия манастир „Св. Йоан Богослов“ („Св. Иван Пустиня“, „Св.

Иван Касинец“) [Василиев, А. 1950, с. 82]. Предполага се, че по поръчка на възстановителя на обителта в пещерата до нея са зографисани сцени от живота на неговия светец покровител св. Димитър. В края на XVII в. Червенската епископия се сдобива с жилищна сграда в Русе, използвана за резиденция. За това свидетелства регистър от 1697 г., в който е вписана волята на местна християнка да дари тогавашния епископ Дионисий с една къща, намираща се в съседство с храма „Св. Троица“ [Бакърджиева, Т., Йорданов, Ст. 1994, с. 22]. Около 1770 г. е възстановен Осеновлагският манастир „Седемте престола“ [Коева, М., Йокимов, П., Стоилова, Л. 2002, с. 134]. Един от параклисите в католикона на обителта е посветен на братята Макавееви, което дава основание да се предполага, че те са крупни дарители. Запазените сведения сочат, че в разположеното до Стара Загора с. Ново село е имало храм, чиито икони и църковна утвар са пренесени в града след издигането на църквата „Св. Димитър“. Ктитор на този храм е споменатият в епитафия Петко поклонник, който се поминал през 1782 г. [Донева, В. 2008, с. 209].

Специално внимание заслужават извършените актовете на дарителство в митрополитското седалище Арбанаси и по-точно тези, насочени към катедралните храмове „Рождество Христово“ и „Св. Димитър“. Преди да се спра конкретно на тях, ще отбележа, че всички досега разгледани форми на ктиторство са засвидетелствани в църквата „Рождество Христово“. Вече стана дума за даренията за нея от представителите на Църквата. Наред с това в храма има седемнадесет ктиторски надписа и два портрета. От съдържанието на епиграфските паметници става ясно, че дарителите са семейни двойки, хора, принадлежащи към един род, и отделни християни [Герасимова-Томова, В. 1979, с. 201–205]. Ликовете на най-щедрите от тях – арбанашките първенци Стойко, хаджи Георги и сина му – са изписани и върху ктиторски портрети. Нещо повече, всички дарители, чиито имена присъстват в надписите, както и представените на портретите са заслужили правото на гроб в споменатата църква. Изследвайки надписите, портретите и гробове в църквата „Рождество Христово“ установих, че те са в тясна взаимовръзка помежду си. Това ми даде основание да изкажа виждането, че в митрополитския храм има специално обособен „некропол на ктиторите“ [Вачев, Х. 2006б, с. 114–124]. При новите проучвания на митрополитската църква „Св. Димитър“ е установено наличието на идентичен некропол и в нея.

Видинска митрополия. Зографията на храма „Св. Йоан Кръстител“ датира от 1652 г. Ктиторски надпис съобщава, че дарители за изпълнението ѝ са Петко и Подраз, вероятно жители на селището [Пенкова, Б. 2012, с. 143–145]. Стенописната украса на църквата „Св.

Никола“ в с. Долна Вереница е изпълнена в периода между средата на XVII в. и 1688 г. В надпис към ктиторския портрет, разположен на северната стена на храма, е отбелязано, че дарителите на този акт са кир Ния и Недялко [Бойчева, Ю. 2012, с. 218–220].

Софийска митрополия. През 1476 г. драгалевският манастир „Св. Богородица Витошка“ е обновен и стенописан със средствата на софийския първенец Радослав Мавър и семейството му. Ликовете на Радослав Мавър и съпругата му Вида са изписани на ктиторски портрет на северната стена на притвора, а срещу тях са образите на синовете им – Стахия и Никола Граматик [Флорева, Е. 1968, с. 5–10]. С дарителски акт на софийския първенец Радивой през 1493 г. е обновена и стенописана църквата на Кремиковския манастир „Св. Георги“. На ктиторски портрет, изписан на северната стена на притвора, са представени семейството на Радивой с двете му починали деца – Тодор и Драгна, софийският митрополит Калевит, патронът на църквата св. Георги и бюст на Христос, Комото дарителите поднасят своя дар [Паскалева, К. 1980 с. 12–48]. През 1614 г. след завръщането си от Божии гроб първенецът Хасна изгражда със свои средства храма „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ в с. Добърско [Начев, В. 1994, с. 125]. В издигнатата през XVII в. църква „Св. Иван Летни“ („Св. Николай Миритлийски) в частично запазен надпис се чете името на един от ктиторите – Пею [Михайлов, С. 1973, с. 59–65]. В поменик, изписан в апсидата на църквата на сеславския манастир „Св. Никола“, са имената на йерей Никола и съпругата му Драгана. Счита се, че те са главните ктитори на храма [Гергова, Ив. 2012, с. 47–51].

Пловдивска митрополия. През 1592 г. ктиторът Илия изгражда чешма в кричимския манастир „Св. Богородица“ [Начев, В. 1994, с. 115–116]. В летописните бележки за масовото помохамеданчване на българите в Родопите от 1670 г. е отбелязано, че беловският манастир „Възнесение Господне“ е издигнат от някой си Георги, брат на врачанския княз Дамян [Георгиева, Цв., Цанев, Д. 1982, с. 135]. Според ктиторски надпис главната църква на Бачковския манастир „Св. Богородица Петричка“ е изографисана през 1643 г. В притвора са изписани ликовете на главните дарители – цариградския търговец Георги и неговия син Константин [Прашков, Л., Бакалова, Е., Бояджиев, Ст. 1992, с. 176].

Несебърска митрополия. Ктиторски надпис в митрополитската църква „Св. Богородица“ („Св. Стефан“) съобщава, че благородният първенец Мануил Юлианос заедно със съпругата и децата му имат голяма заслуга за разширението и стенописването на храма през 1599 г. [Геров, Г. 1991, с. 21–29]. Средствата за изписването на църквата „Св. Спас“ в Несебър са осигурени от архонта Теодорис Кападукас [Геров, Г. 2012, с. 28–32]. След опустошенията, причинени от казаци и турци,

през 1656 г., голямо дарение на манастира „Св. Анастасия Фармаколитрия“ прави чифликчията от Созопол Николаки Пападокоолу [Караѝотов, И. 2004, с. 56–65]. Индивидуален ктитор за изписването на църквата „Възнесение Господне“ в Ахтопол през 1796 г. е някой си Ма Вари (?) [Василиев, А. 1957, с. 259].

Групово ктиторство и еснафски организации

Търновска митрополия. През разглеждания период вследствие наложената обществено-икономическа обстановка и настъпилите социални промени в българското общество си пробива път и се утвърждава по-уедрена форма на дарителство по отношение строителството, ремонта и зографисването на храмовете. Така например през 1618 г. от името на дервенджийското село Търнава шестима българи подават пред шериятския съд молба за ремонт на църквата „Св. Петър“ [Грозданова, Е. 1989, с. 608]. Особено показателно в това отношение е съдържанието на ктиторския надпис от 1621 г. в църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси. В него освен имената на архиерейския наместник в селището Теодор и първенеца Георги изрично е подчертано, че зографисването на храма става със средствата на цялата енория [Попова, Е. 2009/2010, с. 41–42]. Фактът, че молбите за ремонт на дадена църковна постройка се подават от името на всички жители на дадено селище показва, че финансовото обезпечаване на необходимите строителни дейности е техен ангажимент. Доказателство за това е съдържанието на няколко запазени прошения. По повод на молба от населението на с. Шипрово (Шуменско) през 1691 г. е издадена султанска заповед с която се разрешава извършването на ремонт на селската църква [Шумен и Шуменско... 1996, с. 77]. Жителите на с. Червена вода отправят молба да получат разрешение за поправката на разрушената църква „Св. Йоан“. Тя явно е удовлетворена, съдейки по издадената султанска заповед от средата на ноември 1708 г., изпратена до кадията на Русе [Документи за българската история 1940, с. 35, 505]. Много често, особено по отношение на манастирските обители, дарителските актове са общо дело на населението от няколко населени места. В документ от 1755 г. е отбелязано, че „мали и велики“ от селата Гложене, Извор и Торос (Тетевенско) дават израз на волята си да подпомогнат Гложенския манастир [Тодорова, О. 1997, с. 186–187]. По време на кърджалийските размирици през 1798 г. на разорение е подложен Капиновският манастир „Св. Никола Чудотворец“. След опустошението с подкрепата на християните от околните селища манастирът е възстановен, а църквата – подновена [Попгеоргиев, И. 1907, с. 303].

Гореописаната тенденция към постепенно разслоение в българското общество довежда до появата на групово ктиторство. Най-общо

казано при него дарителските актове се извършват от християни, които принадлежат към една по-висока социално-имуществена категория население. Най-ярките примери в това отношение са от XVIII в. В надпис от 1743 г., съобщаващ за възстановяването на църквата „Св. Димитър“ в Стара Загора, е упоменато, че то е извършено със средствата на ктиторите хаджи Михалаки, кир Кольо, кир Пеньо, кир Никола, кир Йоан, кир Мойо [Койчева, В. 2007, с. 397]. Обновяването на църквата „Св. Николай“ в с. Царевец, Врачанско, през 1747 г. става с обединените усилия на група християни [Гергова, И. 2006, с. 81]. Около 1776 г. е зографисан притворът на храма „Св. Георги“ в Гложенския манастир. Финансовото обезпечаване на тази дейност е поето от дарителите Пею, Владуд, Старул и Петко, чиито ликове са изписани на ктиторски портрет [Гергова, Ив., Генова, Е. 2006, с. 73, обр. 74].

Софийска митрополия. Храмът „Св. Петка Самарджийска“ е построен и украсен със стенописи през 60–70-те години на XVI в. [Пенкова, Б. 1991 с. 32–42]. От патрона на църквата е видно, че задължение за това е имал софийският самарджийски еснаф. За зографисването на църквата на Курилския манастир „Св. Иван Рилски“ през 1596 г. грижа е имал софийският хлебарски еснаф в лицето на Стоян хлебар и Стоян симитчията [Мутафчиев, П. 1973, с. 259]. Върху западната стена на южния кораб на църквата „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ са изписани групов ктиторски портрет и имената на дарителите, с чиито средства е изписан храмът през 1614 г. [Кунева, Цв. 2012, с. 36]. Ктиторският надпис върху западната стена на наоса на църквата в Сеславския манастир „Св. Никола“ съобщава, че средствата за стенописната украса положена през 1616 г., са дадени от жителите на с. Сеславци [Гергова, Ив. 2012, с. 47–51]. Както сочи дарителският надпис в църквата на Алинския манастир „Св. Спас“, средствата за изписването ѝ през 1625/1626 г. са събрани от жителите на с. Алино [Начев, В. 1994, с. 127].

Кюстендилска митрополия. Ктиторски надпис над входната врата на църквата „Св. Петка“ във Вуково съобщава, че тя е издигната със средствата на местни хора и е стенописана през 1598 г [Минчева, К., Ангелов, Св. 2007, с. 35–36]. Ктитори на зографията на храма „Св. Никола“ с. Божица, изпълнена през 1608 г., са „божичките пресвитери, бацьковци и дядовци“ [Иречек, К. 1974, с. 654]. От съдържанието на надпис от 1610 г. в църквата „Св. Петка“ в с. Долня Лисина става ясно, че тя е изписана със средствата на жителите на селището [Начев, В. 1994, с. 122–123].

Пловдивска митрополия. От султанска заповед от 1624 г. става видно, че жителите на Станимака (дн. Асеновград) с общи усилия са издигнали християнски храм [Рефик, А. 1938, с. 43]. През 1685 г. пло-

вдивският митрополит предоставя църквата „Св. Димитър“ в Пловдив на еснафа на абаджиите [Велчев, Й. 2014, с. 392].

Несебърска митрополия. В т.нар. Месемврийска кондика има списък на гражданите, направили дарения за митрополията и митрополитската църква – това са членовете на богатите и знатни несебърски фамилии Юлианос, Хрисолурас, Кападокас, заможни занаятчии, корабоприитежатели, представители на духовенството [Геров, Г. 1991, с. 21–29]. В ктиторския надпис от църквата „Св. Георги Стари“ е отбелязано, че зографисването на храма през 1704 г. е станало с разходите на група от християни [Василиев, А. 1950, с. 53–55]. Надпис в църквата „Възнесение Господне“ в Ахтопол съобщава, че зографията от 1796 г. е направена с „иждивението на преблагочестивите християни от Ахтопол“ [Василиев, Ас. 1957, с. 259].

Варненска митрополия. Надпис на гръцки език съобщава, че църквата „Успение на св. Богородица Панагия“ („Малката Богородица“) е „устроена ... с помощ и разноски на всички благочестиви християни в този град (дн. Варна) 1602“ [Плетньов, В., Русев, И. 2012, с. 490–491]. От султанска заповед, издадена през 1693 г., става видно, че жителите на Каварна с общи усилия са изградили християнски храм [Георгиева, Цв., Цанев, Д. 1982, с. 122].

Дарителски актове на чуждестранни владетели

Търновска митрополия. Важна роля за възстановяването и поддръжката на храмовата мрежа в Търновската епархия играят владетелските дворове на Влахия и Молдова. Благодарение на тяхната финансова подкрепа се обновяват манастири, зографисват се храмове, изработват се мебели и църковна утвар. Най-ранното свидетелство за това е фактът, че още в края на XIV в. влашкият владетел Мирчо Стария (1386–1418) поема закрилата на манастира „Св. Троица“ до Търново [Бойчева, П. 2001, с. 357]. Особено ценна информация за разглеждания проблем носят откритите в съборената през 1847 г. стара манастирска църква четири хрисовула на влашките воеводи от XVIII и XIX в., свидетелстващи за щедрите дарения, които обителта получава от тях [Берон, В. 2004, с. 75–83]. Ал. Жеков успешно възстановява списъка на всичките единадесет владетели, които в периода от XV до XIX в. се изявяват като най-ревностни покровители на търновския манастир [Жеков, А. 1936, с. 72–73]. По време на управлението на влашкия воевода Константин Брънковяну (1688–1714) Капиновският манастир „Св. Никола Чудотворец“ получава от него щедри дарения [Бойчева, П. 2001, с. 357–358]. От наскоро открит хрисовул става ясно, че същият владетел предоставя финансова помощ и на монашеската обител „Св. Архангел“ при с. Присово, Търновско [Бойчева, П. 2001, с. 357–358]. Благодарение на дарението, на-

правено от влашкия воевода Йоан Матей Бесараб, е зографисана църквата „Св. св. Петър и Павел“ в Свищов. В знак на благодарност от страна на местните жители неговият лик и този на съпругата му Елена са изписани на ктиторски портрет [Георгиева, Е. 2006, с. 186–192]. Споменатият влашки господар през 1642 г. дарява на храма „Св. Димитър“ в същия град един напрестолен кръст [Стефанов, С. 1932, с. 207]. През 1645 г. архимандрит Йона от Преображенския манастир отива до руския пограничен пункт Путевил да проси милостиня, но е върнат обратно [Муравьев, А. 1858, с. 263–264]. Мисията завършва с неуспех, защото от представените документи се разбрало, че монашеското общежитие се намира под закрилата и ктиторството на влашкия воевода Йоан Матей Бесараб (1633–1654). В Житието на св. Димитър Нови Басарбовски, писано през XVIII в., се съдържа информация за ктиторски акт на неизвестен по име влашки воевода: „Юниците върнали колата в Басарбово и спрели сред селото. На това място влашкият воевода въздигнал църква, която посветил на преподобния“ [Жития на светите 1991, с. 539–540].

В центъра на орнаменталните фризове на иконостасите в църквите „Рождество Христово“ и „Св. Никола“ в Арбанаси е разположен гербът на влашката фамилия Кантакузин [Гергова, И. 1993, с. 24]. Обичаят гербът на дарителя да се резбова върху иконостасните прегради получава широко разпространение във Влашките княжества. Присъствието му върху изпълнените от влашки майстори дърворезбени иконостаси в Арбанаси е показателно за извършения ктиторския акт от страна на фамилията.

Финансова помощ за поддръжката на християнските храмове в Търновска митрополия оказват и владетелите на Русия. През 1642 г. до цар Михаил Фьодорович е изпратена просителна грамота, подписана от игумена на манастира „Св. Николай Мириклийски“ до с. Бохот – йеромонах Гавраил [Тодорова, О. 1997, 89, бел. 237].

През юни 1712 г. тогавашният игумен на Преображенския манастир йеромонах Леонтий отива в Москва и успява да издейства средства за възстановяване на обителта [Христов, Х. 1986, с. 139]. През 1718 г. архимандрит Партений, игумен на монашеското общежитие „Св. св. Петър и Павел“ до Лясковец, заминава за Русия да проси помощи за възстановяване на манастирските сгради [Христов, Х. 1986, с. 140].

Видинска митрополия. Надпис върху западната стена на наоса на църквата „Св. Петка“ във Видин съобщава, че храмът е издигнат от влашкия владетел Йоан Матей Бесараб (1632–1654) през 1636 г. [Куюмджиева, М. 2012 с. 88–90].

Софийска митрополия. Неколкократно през XVI и XVII в. монаси от Рилския манастир предприемат пътувания до Русия, за да търсят милостиня. В издадените им от руските царе грамоти се посочват гра-

довете и манастирите, които могат да посещават с цел търсене на финансова помощ [Минчева, К. 2010, с. 85, 87].

Кюстендилска митрополия. Издигането на Билинския манастир „Архангел Михаил“ става около средата на XVI в. Историческа бележка от 1586 г. съобщава, че свещеникът Стефан от Билинската обител е в състава на делегация, посетила Москва [Бакалова, Е., Кунева, Цв. 2012, с. 176–179]. Вероятно една от целите на посещението е осигуряване на помощи за манастира.

Силистренска митрополия. Издействането на султански ферман и средства за изграждането на митрополитската църква „Отсичане главата на Йоан Кръстител“ са дело на влашкия владетел Григорие I Гика по време на неговото първо управление (1660–1664) [Атанасов, Г. 2002 с. 323–336].

Представените факти убедително доказват, че изграждането на храмовата мрежа в условията на иноверско господство през ранните векове на османското владичество става с обединените усилия на Църквата и миряните. След османско завоевание Църквата престава да бъде изразител на официалната идеология и на самата идея за държавна власт [Гандев, Х. 1984, с. 5–12]. Същевременно в условията на османското владичество само тя е институцията с обществено-ръководни функции, която поддържа единството в общонароден мащаб. За тази цел ѝ е необходима развита и функционираща мрежа от постройки, свързани с изповядването на култа. В различните епархии по българските земи в лицето на висшия си клир и местната църковна организация Църквата е не само инициатор и организатор, а и пряк участник във възстановяването и строителството на храмове и манастири. Наред с нея в този процес дейностите на нефункциониращата държава са поети доброволно и се изпълняват съзнателно от редица социални структури, обществени групи и личности. Наред с тях важна роля играят и редица чуждестранни владетели, изповядващи православието. Подпомагането на църковни средища е заредено с двояк смисъл: то е колкото акт на религиозно благочестие, толкова и израз на личностното самоутвърждаване на дарителите [Тодорова, О. 1997, с. 193].

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Атанасов, Г. 2002 – Георги Атанасов. За локализацията на средновековната църква № 3 и за датата на средновековната църква № 1 в Силистра. – В: Българските земи през средновековието (VII–XVIII в.). АСТА MUSEI VARNAENSIS III – 2, Варна, 2002, 323–336. [Gergi Atanasov. Za lokalizatsiyata na srednovekovna tsarkva № 3 i za datata na tsarkva № 1

v Silistra. – V: Balgarskite zemi pres srednoviekovieto (VII–XVIII v.). ACTA MUSEI VARNAENSIS III – 2, Varna, 2002, 323–336].

Бакалова, Е., Кунева, Цв. 2012 – Елка Бакалова, Цвета Кунева. Билински манастир „Св. Архангел Михаил“. – В: Корпус на стенописите от XVII в. в България. София, 2012, 176 – 179. [Elka Bakalova, Tsveta Kuneva. Bilinski manastir „Sv. Arhangel Mihail“ – V: Korpus na stenopisite ot XVII vek v Balgaria. Sofia, 2012, 176–179].

Бакърджиева, Т., Йорданов, Ст. 1994 – Теодора Бакърджиева, Стоян Йорданов. Към ранната история на Червенската епархия. – Духовна култура, 1994, 12, 16–26. [Teodora Bakardzhieva, Stoyan Yordanov. Kam rannata istoria na Chervenskata eparhia. – Duhovna kultura, 1994, 12, 16–26].

Берон, В. 2004 – Васил Берон. Археологически и исторически изследвания. Велико Търново, 2004. [Vasil Beron. Arheologicheski i istoricheski izsledvania. Veliko Tarnovo, 2004].

Бойчева, П. 2001 – Павлина Бойчева. Относно едно дарение на Константин Брънковяну за Търновската православна църква. – В: Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров. Studia Balkanica T. 23. София, 2001, 356–368. [Pavlina Boycheva. Otnosno edno darenie na Konstantin Brankoviyanu za Tarnovskata pravoslavna tsarkva. – V: Izsledvania v chest na chl.- kor. professor Strashimir Dimitrov. Studia Balkanica T. 23. Sofia, 2001, 356–368].

Бойчева, Ю. 2012 – Юлиана Бойчева. „Св. Никола“, Долна Вереница. – В: Корпус на стенописите от XVII в. в България. София, 2012, 218–220. [Yuliana Boycheva. „Sv. Nikola“, Dolna Verenitsa. – V: Korpus na stenopisite ot XVII vek v Balgaria. Sofia, 2012, 218–220].

Василиев, А. 1950а – Асен Василиев. Църкви и манастири из Западна България. – Разкопки и проучвания, IV, 1950, 49–114. [Asen Vasiliev. Tsarkvi i manastiri is Zapadna Bulgaria. – Raskopki i prouchvaniya, IV, 1950, 49–114].

Василиев, А. 1950б – Асен Василиев. Църкви от по-ново време в Несебър и Созопол. – Годишник на Бургаския народен археологически музей, 1950, I, 53–65. [Asen Vasiliev. Tsarkvi ot po-novo vreme v Nesebar i Sozopol. – Godishnik na Burgaskia naroden arheologicheski musey, 1950, I, 53–56].

Василиев, А. 1957 – Асен Василиев. Изобразителните изкуства в Странджанския край. – В: Комплексна научна Странджанска експедиция. София, 1957, 257–307. [Asen Vasiliev. Izobrazitelnite izkustva v Strandzhanskia kray. – V: Kompleksna nauchna Strandzhanska ekspeditsia. Sofia, 1957, 257–307].

Вачев, Х. 2006а – Хитко Вачев. Арбанашкият църковен ансамбъл. Варна, 2006. [Hitko Vachev. Arbanashkiyat tsarkoven ansambal. Varna, 2006].

Вачев, Х. 2006б – Хитко Вачев. „Некрополът на ктиторите“ при храма „Рождество Христово“ – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXI, 2006, 125–130. [Hitko Vachev. „Nekropolat na ktitorite“ pri hrama „Rozhdestvo Hristovo“ – Izvestia na Regionalen istoricheski musey – Veliko Tarnovo, XXI, 2006, 125–130].

Вачев, Х. 2012 – Хитко Вачев. Резиденции, църкви и манастири в Търновската митрополия през XV–XVIII век. Велико Търново, 2012. [Hitko Vachev. Rezidentsii, tsarkvi i manastiri v Tarnovskata mitropolia prez XV–XVIII vek. V. Tarnovo, 2012].

Велчев, Й. 2014 – Йордан Велчев. Балканският човек XIV–XVII век. Пловдив, 2014. [Jordan Velchev. Balkanskiyat chovek XV–XVII vek. Plovdiv, 2014].

Гандев, Хр. 1984 – Христо Гандев. Демократизация на българската църква (XV–XVIII в.) – Векове, 1984, 1, 5–12. [Hristo Gandev. Demokrati-zatsia na balgarskata tsarkva (XV–XVIII vek). – Vekove, 1984, 1, 5–12].

Ганчев, Ст. 1929 – Стефан Ганчев. Свищов. (Принос към историята му). София, 1929. [Stefan Ganchev. Svishtov (Primosi kam istoriata mu). Sofia, 1929].

Герасимова-Томова, В. 1979 – Василка Герасимова-Томова. Надписите към стенописите в църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. – В: Л. Прашков. Църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. София, 1979, 201–215. [Vasilka Gerasimova. Nadpisite kam stenopisite v tsarkvata „Rozhdestvo Hristovo“ v Arbanasi – V: Prashkov, L. Tsarkvata „Rozhdestvo Hristovo“ v Arbanasi, Sofia, 1979].

Георгиева, Е. 2006 – Елена Георгиева. Ктиторските портрети в църквата „Св. св. ап. Петър и Павел“ в Свищов. – В: Любен Прашков. Реставратор и изкуствовед. В. Търново, 2006, 186–192. [Elena Georgieva. Ktitorskite portreti v tsarkvata „Sv. Sv. ap. Petar i Pavel“ v Svishtov. – V: Lyuben Prashkov. Restavrador i iskustvoved. V. Tarnovo, 2006, 186–192].

Георгиева, Ц., Цанев, Д. 1982 – Цветана Георгиева, Димитър Цанев. Христоматия по история на България. Т. 3. София, 1982. [Tsvetana Georgieva, Dimitar Tsanev. Hristomatia po istoria na Balgaria. T. 3. Sofia, 1982].

Георгиева, Ц. 1983 – Цветана Георгиева. Ролята на българските социални институции в условията на османското владичество. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 3. София, 1983, 511–518. [Tsvetana Georgieva. Rolyata na balgarskite sotsialni institutsii v usloviyata na osmanskoto vladichestvo. – V: Balgaria 1300. Institutsii i darzhavna traditsiya. T. 3. Sofia, 1983, 511–518].

Гергова, И. 1992 – Иванка Гергова. Църковното изкуство на католици и православни в Чипровския край до 1688 г. – В: Католическа духовна култура и нейното присъствие и влияние в България. София, 1992, 246–261. [Ivanka Gergova. Tsarkovnoto izkustvo na katolitsi i pravoslavni v Chiprovskiya kray do 1688 g. – V: Katolicheskata duhovna kultura i neynoto prisastvie i vliyanie v Bgaria. Sofia, 1992, 246–261].

Гергова, И. 1993 – Иванка Гергова. Ранният български иконостас 16.–18. век. София, 1993. [Ivanka Gergova. Ranniyat balgarski ikonostas 16.–18. vek. Sofia, 1993].

Гергова, И. 1999 – Иванка Гергова. Църквата на арбанашкия манастир „Успение Богородично“. – Проблеми на изкуството, 1999, 1, 9–18. [Ivanka Gergova. Tsarkvata na arbanashkia manastir „Uspenie Bogorodichno“. – Problemi na izkustvoto, 1999, 1, 9–18].

Гергова, И. 2006 – Иванка Гергова. Църквата „Св. Николай“ в с. Царевец, Врачанско. – В: Корпус на стенописите в България от XVIII в. София, 2006, 76–82. [Ivanka Gergova. Tsarkvata „Sv. Nikolay“ v selo Tsarevets, Vrachansko. – V: Korpus na stenopisite v Bgaria ot XVIII vek. Sofia, 2006, 76–82].

Гергова И. 2012 – Иванка Гергова. Сеславски манастир „Св. Никола“. – В: Корпус на стенописите от XVII век в България. София, 2012, 47–51. [Ivanka Gergova. Seslavski manastir „Sv. Nikola“. – V: Korpus na stenopisite ot XVII vek v Bgaria. Sofia, 2012, 47–51].

Гергова, И., Генова, Е. 2006 – Иванка Гергова, Елена Генова. Църква „Св. Георги“, Гложенски манастир. – В: Корпус на стенописите в България от XVIII в. София, 2006, 70–75. [Ivanka Gergova, Elena Genova. Tsarkvata „Sv. Georgi“, Glozhenski manastir. – V: Korpus na stenopisite v Bgaria ot XVIII vek. Sofia, 2006, 70–75].

Геров, Г. 1985 – Георги Геров. Стенописният календар от църквата „Св. Петър и Павел“ в Търново. – Изкуство, 3, 1985, 31–39. [Georgi Gerov. Stenopisniyat calendar ot tsarkvata „Sv. Petar i Pavel“ v Tarnovo. – Izkustvo, 3, 1985, 31–39].

Геров, Г. 1987 – Георги Геров. Връзки на атонското изкуство с българската монументална живопис от XVI–XVII в. (автореферат на дисертация). София, 1987. [Georgi Gerov. Vrazki na atonskoto izkustvo s balgarskata monumentalna zhivopis ot XVI–XVII vek. (avtoreferat na disertatsiya). Sofia, 1987].

Геров, Г. 1991 – Георги Геров. Класицизиращото направление в балканското изкуство от XVI в. – Проблеми на изкуството, 1991, 2, 21–29. [Gergi Gerov. Klasitsizirashtoto napravlenie v balkanskoto izkustvo ot XVI v. – Problemi na izkustvoto, 1991, 2, 21–29].

Геров, Г. 2012а – Георги Геров. „Св. Йоан Кръстител“, костница на Роженския манастир. – В: Корпус на стенописите от XVII в. в Бълга-

рия. София, 2012, 149–152. [Georgi Gerov. „Sv. Yoan Krastitel“, kostnitsa na Rozhenskia manstar. – V: Korpus na stenopisite ot XVII vek v Balgaria. Sofia, 2012, 149–152].

Геров, Г. 2012б – Георги Геров. „Св. Спас“, Несебър. – В: Корпус на стенописите от XVII век в България. София, 2012, 28–32. [Georgi Gerov. Tsarkvata „Sv. Spas“, Nesebar. – V: Korpus na stenopisite ot XVII vek v Balgariya. Sofia, 2012, 28–32].

Грабар, А. 1921 – Андрей Грабар. Материали по средновековому изкуству в Болгарии. – 1. Стенописи. 2. Архитектура. – Годишник на Народния музей, 1921, 97–161. [Andrey Grabar. Materiali po srednovekovomu iskusstvu v Bolgarii. – 1. Stenopisi. 2. Arhitektura. – Godishnik na Narodniya musey, 1921, 97–161].

Грозданова, Е. 1989 – Елена Грозданова. Българската народност през XVII в. София, 1989. [Elena Grozdanova. Balgarskata narodnost prez XVII v. Sofia, 1989].

Динеков, П. 1954 – Петър Динеков. Житие на отец Пимен Зографски. – Известия на Института за българска литература, кн. 2. София, 1954. [Petar Dinekov. Zhitie na otets Pimen Zografski. – Izvestia na Instituta za balgarska literatura, кн. 2, Sofia, 1954].

Документи за българската история. Т. 3. Част I (1564–1872). Подбор и превод: П. Дорев. София, 1940. [Dokumenti za balgarskata istoria. Т. 3. Chast I (1564–1872). Podbor i prevod: P. Dorev. Sofia, 1940].

Донева, В. 2008 – Венета Донева. Старините – свидетелства за историята на Стара Загора – Известия на Старозагорския исторически музей, III, 2008, 204–212. [Veneta Doneva. Starinite – svidetelstva za istoriyata na Stara Zagora. – Izvestia na Starozagorskia istoricheski musey, III, 2008, 204–212].

Дуйчев, И. 1978 – Иван Дуйчев. Ролята на Църквата за запазване на българската народност през ранните векове на османското владичество. – Известия на Църковно-историческия и архивен институт и Централен историко-археологически музей. Т. I. София, 1978, 65–86. [Ivan Duychev. Rolyata na Tsarkvata za zapazvane na balgarskata narodnost pres rannite vekove na osmanskoto vladichestvo. – Izvestia na Tsarkovno-istoricheskia i arhiven institut i Tsentralen istoriko-arheologicheski musey. Т. I. Sofia, 1978, 65–86].

Енчев, И. – Видю 1926/1927 – Иван Енчев – Видю. Халинския манастир. – Известия на Българския археологически институт. Т. 4. 1926/1927, 288–291. [Ivan Enchev. – Vidyu. Halinskia manastir. – Izvestia na Balgarskia arheologicheski institut. Т. 4. 1926/1927, 288–291].

Ждраков, З. 1991 – Зарко Ждраков. Стенописите на църквата „Св. Петър и Павел“ в Търново от XV в. и критската живопис в светлината на новите проучвания. – Проблеми на изкуството, 1991, 4, 50–56. [Zarko

Zhdakov. Stenopisite na tsarkvata „Sv. Petar i Pavel“ v Tarnovo ot XV vek i kritskata zhivopis v svetlinata na novite prouchvania. – Problemi na izkustvoto, 1991, 4, 50–56].

Жеков, А. 1936 – Александър Жеков. Един светилник в миналото. София, 1936. [Aleksandar Zhekov. Edin svetilnik v minaloto. Sofia, 1936].

Жития на светиите. София, 1991. [Zhitia na svetiite. Sofia, 1991].

Иванов, Г. 1957 – Георги Иванов. Смочанският манастирски надпис. – Известия на Българския археологически институт, 21, 1957, 321–322. [Georgi Ivanov. Smochanskiyat manastirski nadpis. – Izvestia na Balgarskia arheologicheski institut, 21, 1957, 321–322].

Иванов, Х. 1986 – Христо Иванов. Възрожденски строителни и ктиторски надписи от манастирите във Великотърновския край. – Църковно-исторически архив, Т. II, София, 1986, 83–101. [Hristo Ivanov. Vazrozhdenski stroitelni i ktitorski nadpisi ot manastirite vav Velikotarnovskia kraj. – Tsarkovno-istoricheski archiv. Т. II. Sofia, 1986, 83–101].

Иречек, К. 1974 – Константин Иречек. Пътувания по България. София, 1974. [Konstantin Irechek. Patuvania po Balgaria. Sofia, 1974].

Йовков, М. 1990 – Милчо Йовков. Вардим, Свищовско – павликянско селище от XV–XVIII в. – Векове, 1990, 1, 14–18. [Milcho Yovkov. Vardim, Svishtovsko – pavlikiyansko selishte ot XV–XVII vek. – Vekove, 1990, 1, 14–18].

Карайотов, И. 2004 – Иван Карайотов. Остров Света Анастасия. Бургас, 2004. [Ivan Karayotov. Ostrov Sveta Anastasia. Burgas, 2004].

Коева, М. 1977 – Маргарита Коева. Паметници на изкуството от Българското възраждане. Архитектура и изкуство на българските църкви. София, 1977. [Margarita Koeva. Pаметnitsi na izkustvoto ot Balgarskoto vasrazhdane. Arhitektura i izkustvo na balgarskite tsarkvi. Sofia, 1977].

Коева, М., Йокимов, П., Стоилова, Л. 2002 – Маргарита Коева, Петър Йокимов, Любинка Стоилова. Православни храмове по българските земи XV–XIX век. Архитектура, история, библиография. София, 2002. [Margarita Koeva, Petar Yokimov, Lyubinka Stoilova. Pravoslavni hramove po balgarskite zemi XV–XIX vek. Arhitektura, istoria, bibliografia. Sofia, 2002].

Койчева, В. 2007 – Вяра Койчева. Някои моменти от съграждането на старозагорските църкви „Свети Димитър“ и „Св. Николай“ в непубликуваните спомени на Хаджи Господин Славов. – Известия на Старозагорския исторически музей, II, 2007, 395–400. [Vyara Koycheva. Nyakoi momenti ot sagrazhdaneto na starozagorskite tsarkvi „Sveti Dimitar“ i „Sveti Nikolay“ v nepublikuvanite spomeni na Hadzhi Gospodin Slavov. – Izvestia na Starozagorskia musey, II, 2007, 395–400].

Кунева, Ц. 2012 – Цвета Кунева. „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“, Добърско. – В: Корпус на стенописите от XVII в. в България.

София, 2012, 33–43. [Tsveta Kuneva. „Sv. Teodor Tiron i Teodor Stratilat“, Dobarsko – V: Korpus na stenopisite ot XVII vek v Balgaria. Sofia, 2012, 33–43].

Куюмджиев, А. 2012 – Александър Куюмджиев. „Св. Пантелеймон“, Видин. – В: Корпус на стенописите от XVII в. в България. София, 2012, 81–87. [Aleksandar Kuyumdzhiev. „Sv. Panteleymon“, Vidin. – V: Korpus na stenopisite ot XVII vek v Balgaria. Sofia, 2012, 81–89].

Куюмджиева, М. 2012 – Маргарита Куюмджиева. „Св. Петка“, Видин. – В: Корпус на стенописите от XVII в. в България. София, 2012, 88–90. [Margarita Kuyumdzhieva. „Sv. Petka“, Vidin. – V: Korpus na stenopisite ot XVII vek v Bulgariya. Sofia, 2012, 88–90].

Минчева, К. 2010 – Калина Минчева. Манастири и манастирска мрежа в Кюстендилския санджак през XV–XVII век. София, 2010. [Kalina Mincheva. Manastiri i manastirska mrezha v Kyustendilskiya sandzhak pres XV–XVII vek. Sofia, 2010].

Минчева, К., Ангелов, С. 2007 – Калина Минчева, Светозар Ангелов. Църкви и манастири в Югозападна България от XV–XVII в. София, 2007. [Kalina Mincheva, Svetlozar Angelov. Tsarkvi i manastiri v Yugosarapdna Bulgariya ot XV–XVII vek. Sofia, 2007].

Михайлов, С. 1973 – Стамен Михайлов. Късносредновековна църква при с. Пчелинци. – Археология, XI, 1973, 2, 59–65. [Stamen Mihaylov. Kasnosrednovekovna tsarkva pri s. Pchelintsi. – Arheologia, XI, 1973, 59–65].

Миятев, К. 1928–1929 – Кръстю Миятев. Старини по горното течение на Марица. – Известия на Българския археологически институт, 5, 1928–1929, 336–341. [Krastyu Miyatev. Starini po gornoto techenie na Maritsa. – Izvestia na Balgarskiya arheologicheski institut. 5, 1928–1929, 336–341].

Муравьев, А. 1858 – Александър Муравьев. Сношения России с Востоком по делам церковным. Т. 1, С.-Пб, 1858. [Aleksandar Muravjev. Snosheniya Rossii s Vostokom po delam tserkovnym, T. 1, SPb, 1858].

Мутафов, Е., Тютюнджиев, И., Събев, П. 2011 – Емануел Мутафов, Иван Тютюнджиев, Пламен Събев. Надписът от олтарната апсида на търновската митрополитска църква „Св. св. Петър и Павел“. – Проблеми на изкуството, 1, 2011, 42–47. [Emanuel Mutafov, Ivan Tyutyundzhiev, Plamen Sabev. Nadpisat ot oltarnata apsida na tarnovskata mitropolitska tsarkva „Sv. sv. Petar i Pavel“. – Problemi na izkustvoto, 1, 2011, 42–47].

Мутафчиев, П. 1973 – Петър Мутафчиев. Из нашите старопланински манастири. – В: Избрани произведения. Т. II. София, 1973, 257–440. [Petar Mutafchiev. Is nashite staroplaninski manastiri. – V: Izbrani proizvedenia. T. II. Sofia, 1973, 257–440].

Начев, В. 1994 – Венцеслав Начев. Български надписи. София, 1994. [Ventseslav Nachev. Balgarski nadpisi. Sofia, 1994].

Писахме да се знае. Приписки и летописи. Съставителство, коментар и бележки: В. Начев и Н. Ферманджиев. София, 1984. [Pisahme da se znae. Pripiski i letopisi. Sastavitelstvo, komentar i belezhki: V. Nachev i N. Fermandzhiev. Sofia, 1984].

Паскалева, К. 1980 – Костадинка Паскалева. Църквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир. София, 1980. [Paskaleva, K. Tsarkvata „Sv. Georgi“ v Kremikovskia manastir. Sofia, 1980].

Пенкова, Б. 1991 – Бисерка Пенкова. Стенописите в църквата „Св. Петка Самарджийска“ в контекста на балканското изкуство от XVI век. – Проблеми на изкуството, 1991, 2, 32–42. [Biserka Penkova. Stenopisite v tsarkvata „Sv. Petka Samardzhiyska“ v konteksta na balkanskoto izkustvo. – Problemi na izkustvoto, 1991, 2, 32–42].

Пенкова, Б. 2012 – Бисерка Пенкова. „Св. Йоан Кръстител“, Варбово. – В: Корпус на стенописите от XVII в. в България. София, 2012, 143–145. [Biserka Penkova. „Sv. Yoan Krastitel“, Varbovo. – V: Korpus na stenopisite ot XVII vek v Balgaria. Sofia, 2012, 143–145].

Плетньов, В., Русев, И. 2012 – Валентин Плетньов, Иван Русев. История на Варна. Средновековие и Възраждане (VII в. – 1878 г.). Варна, 2012. [Valentin Pletnyov, Ivan Rusev. Istoria na Varna. Srednovekovie i Vazrazhdane (VII vek – 1878 g.). Varna, 2012].

Попгеоргиев, Й. 1907 – Йордан Попгеоргиев. Два съседни манастира. – Периодическо списание на Българско книжовно дружество, XIX, 1907, кн. 1–2, 301–310. [Yordan Popgeorgiev. Dva sasedni manastira. – Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo, XIX, 1907, kn.1–2, 301–310].

Попова, Е. 2009/2010 – Елена Попова. Иконографска програма на стенописите в църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, 2009/2010, XXIV–XXV, 35–60. [Elena Popova. Ikonografska programa na tsarkvata „Sv. Dimitar“ v Arbanasi. – Izvestia na Regionalen istoricheski musey – Veliko Tarnovo, 2009/2010, XXIV–XXV, 35–60].

Прашков, Л., Бакалова, Е., Бояджиев, Ст. 1992 – Любен Прашков, Елка Бакалова, Стефан Бояджиев. Манастирите в България. София, 1992. [Lyuben Prashkov, Elka Bakalova, Stefan Boyadzhiev. Manastirite v Balgaria. Sofia, 1992].

Рефик, А. 1938 – Ахмед Рефик. България под турско управление. Документи, взети от тайните турски държавни архиви, върху търговския и стопански живот на градовете, населявани с българи, през време на турското управление. София, 1938. [Ahmed Refik. Balgaria pod tursko upravlenie. Dokumenti, vzeti ot turski darzhavni arhivi, varhu targovskia i

stopanski zhivot na gradovete, naselyavani s balgari, prez vreme na turskoto upravlenie. Sofia, 1938].

Ръцева, С. 1998 – Светозара Ръцева. Иконографска и стилова характеристика на стенописния ансамбъл от църквата „Св. Атанасий“ в Арбанаси от 1667 г. – Проблеми на изкуството, извънреден брой, 1998, 3–43. [Svetlozara Ratzeva. Ikonografska i stilova harakteristika na stenopisniya ansambal ot tsarkvata „Sv. Atanasiiy“ v Arbanasi ot 1667 g. – Problemi na izkustvoto, izvanreden broy, 1998, 3–43].

Станчев, К., Банков, Т. 1978 – Красимир Станчев, Трифон Банков. Славянските ръкописи в музея на Възраждането – Варна. – Старобългарска литература, 1978, 4, 100–110. [Krasimir Stanchev, Trifon Bankov. Slavyanskite rakopisi v muzeya na Vazrazhdaneto – Varna. – Starobalgarska literatura, 1978, 4, 100–110].

Стефанов, П. 1985 – Павел Стефанов. Надписи върху свитъци и кодекси в стенописите на Килифаревския манастир от XVII в. – В: Търновска книжовна школа. Т. 4. Велико Търново, 1985, 336–348. [Pavel Stefanov. Nadpisi varchu svitatsi v stenopisite na Kilifarevskia manastir ot XVII vek. – V: Tarnovska knizhovna shkola. T. 4. Veliko Tarnovo, 1985, 336–348].

Стефанов, П. 1988 – Павел Стефанов. Герасим II Какавелас – търновски митрополит и цариградски патриарх през XVII в. – В: 300 години Чипровско въстание. София, 1988, 152–160. [Pavel Stefanov. Gerasim II Kakavelas – tarnovski mitropolit i tsarigradski patriarh. – V: 300 godini Chiprovsko vastanie. Sofia, 1988, 152–160].

Славейков, П. 1858 – Петко Рачев Славейков. Български книжици. – Търновски общински вестник, год. V, бр. 28, 205–207. [Petko Rechev Slaveykov. Balgarski knizhitsi. – Tarnovski obshtinski vestnik, god. V, br. 28, 205–207].

Тодорова, О. 1997 – Олга Тодорова. Православната църква и българите през XV–XVIII век. София, 1997. [Olga Todorova. Pravoslavnata tsarkva i balgarite prez XV–XVIII vek. Sofia, 1997].

Тютюнджиев, И. 1996 – Иван Тютюнджиев. Търновската митрополия през 17. и първата половина на 18. век. В. Търново, 1996. [Ivan Tyutyundzhiev. Tarnovskata mitropolia pres 17. i parvata polovina na 18 vek. V. Tarnovo, 1996].

Тютюнджиев, И. 2007 – Иван Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV–XIX век. Велико Търново, 2007. [Ivan Tyutyundzhiev. Tarnovskata mitropolia prez XV–XIX vek. Veliko Tarnovo, 2007].

Флорева, Е. 1968 – Елена Флорева. Старата църква на Драгалевския манастир. София, 1968. [Elena Floreva. Starata tsarkva na Dragalevskia manastir. Sofia, 1968].

Христов, Х. 1986 – Христо Христов. Културни и политически връзки между манастирите от Великотърновския край и Русия през XVI–XIX в. – В: Руско-български връзки през вековете. София, 1986, 137–148. [Hristo Hristov. Kulturni i politicheski vrazki mezhdru manastirite ot Velikotarnovskia kray i Rusia prez XVI–XIX vek. – V: Rusko-balgarski vrazki prez vekovete. Sofia, 1986, 137–148].

Успенский, Ф. 1901 – Фьодор Успенский. О древностях города Тырново. – Известия Русского археологического института в Константинополе, VII, 1901, 1–24. [Feodor Uspenskiy. O drevnostyah goroda Turnovo. – Izvestia Russkogo arheologicheskogo instityta v Konstantinopole, VII, 1901, 1–24].

Шумен и Шуменско XV–XIX в. Съставителство и редакция: Д. Георгиева, М. Пенков. Шумен, 1996. [Shumen i Shumensko XV–XIX v. Sastavitelstvo i redaktsia: D. Georgieva, M., Penkov. Shumen, 1996].

Stefanov, P. 1992 – Pavel Stefanov. On the Greek-Bulgarian art relations in the 17th century (based on material from St. George's church in Veliko Tarnovo). – Etudes Balkaniques, 1992, № 1, 86–99.

Kyriakoudis, E. 1984 – 1985 – E. Kyriakoudis. The original Founders' Inscriptions and Frescoes in the Nativity Church in Arbanassi in Bulgaria – Gyrillomethodianum, VIII–IX, 1984–1985.